

С.В. Дунас (*Держгірпромнагляд України*),
А.П. Деньгін, канд. техн. наук; А.С. Єсипенко, Т.М. Таїрова, канд. хім. наук
(ДУ «ННДІПБОП»)

СТАН ОХОРОНИ ПРАЦІ В ТІНЬОВОМУ СЕКТОРІ РИНКУ ПРАЦІ УКРАЇНИ

Актуальність теми дослідження. Як зазначено у [1], ринок праці – це динамічна система, залежна від політичних, економічних, соціальних та інших умов. Зростає значення людського капіталу як одного з головних чинників економічного розвитку, з'являються нові види зайнятості, змінюються масштаби трудової міграції, розстановка сил між суб'єктами ринку праці. Наукове осмислення цих явищ наразі носить фрагментарний характер і потребує як систематизації, так і подальшого розвитку.

Крім того, тема дослідження набуває додаткової актуальності в контексті світової фінансової кризи 2008 р., вплив якої на економіку в цілому, у тому числі на тіньовий сектор ринку праці, був дуже відчутним. Спад виробництва, закриття підприємств, масове зростання безробіття, зниження розміру заробітків і підвищення заборгованості з їх виплати, різке скорочення споживчого попиту – далеко не повний перелік проблем, з якими зіткнулися уряди більшості країн уже в перші місяці кризи.

Попри те, що світова фінансова криза 2008 р. сприймається багатьма швидше як етап, що уже минув, ознаки поступового відновлення від її згубних наслідків у тіньовому секторі ринку праці стали помітними лише в 2010 р. Це ще раз підтверджує те, що назріла необхідність ретельного оцінювання поточних економічних реалій [2].

Кількість опублікованих за останні 15 років в Україні та за кордоном робіт з питань тіньової економіки та неформального ринку праці свідчить про те, що ця проблематика є в центрі уваги як багатьох наукових інститутів, так і окремих дослідників.

У той же час слід зазначити, що ці дослідження багато в чому носять узагальнений характер, а методологія аналізу не здається беззаперечною.

Вироблення нових напрямів забезпечення більш ефективного функціонування трудової сфери в Україні, розроблення заходів щодо усунення негативних тенденцій, що наразі мають місце, є неможливим

без урахування досвіду країн з ринковою та перехідною економікою, теоретичного узагальнення особливостей їх ринків праці.

Метою роботи є дослідження основних тенденцій розвитку ринку праці на сучасному етапі, особливості формування тіньового сектора ринку праці та стан охорони праці в специфічних умовах його функціонування, а також розроблення пропозицій за результатами дослідження.

Для досягнення поставленої мети в роботі ставляться та вирішуються такі завдання:

проаналізувати теоретичні підходи до вивчення тіньового сектора ринку праці;

вивчити основні види зайнятості, що отримали поширення в сучасній тіньовій економіці та сприяють розвитку тіньового сектора ринку праці;

дати характеристику нестандартній зайнятості на українському ринку праці;

розглянути стан умов безпеки та охорони праці в тіньовому секторі ринку праці;

розглянути систему соціального захисту працюючих в умовах тіньового сектора ринку праці;

визначити заходи щодо шляхів ліквідації неформальної зайнятості на ринку праці в Україні.

Матеріали та методи дослідження. З метою дослідження авторами використано наявні матеріали статистики стосовно тіньової економіки та стану неформального сектора ринку праці, а також матеріали попередніх досліджень з цього питання, що були висвітлені засобами масової інформації, в тому числі на веб-сайтах в Інтернеті.

Дослідження проведено шляхом узагальнення та аналізу залучених для дослідження матеріалів із опрацюванням відповідних висновків та пропозицій.

Для дослідження використано методи наукової абстракції, порівняльного та функціонального аналізу, аналізу у рамках позитивної та нормативної економічної теорії, економіко-статистичний метод, а також методи групування та узагальнення.

Сучасний стан питання та результати досліджень. Тіньовий сектор ринку праці широко висвітлюється як в українській, так і в зарубіжній економічній літературі. Проте слід зауважити, що при всьому різноманітті опублікованого матеріалу з проблематики ринку праці ще багато його аспектів потребують уточнення та додаткового вивчення. Так, недостатньо опрацьованими залишаються питання поширення

неформальної зайнятості, підвищення гнучкості тіньового сектора ринку праці, стану умов безпеки та охорони праці в ньому тощо.

Ринок праці є органічною складовою будь-якої ринкової економіки, що виконує функції механізму розподілу та перерозподілу громадської праці по сферах і галузях господарства, видах і формах діяльності за критерієм ефективності праці та виробництва відповідно до структури громадських потреб і форм власності.

Ринок праці – це найбільш складний елемент ринкової економіки. Тут не лише переплітаються інтереси працівника та працедавця при визначенні ціни праці та умов його функціонування, але й віддзеркалюються практично всі соціально-економічні зміни в суспільстві.

Тому явища, що відбуваються на ринку праці, потребують всебічного вивчення, а саме і як виявлення загальних закономірностей, притаманних ринковій економіці; і з урахуванням специфіки формування ринкового середовища [3].

Залежно від ознак, притаманних ринкам праці, проводиться їх диференціація за видами, а саме:

за просторовою протяжністю та адміністративно-територіальною залежністю розрізняють національний, регіональний, місцеві (локальні) та міжнародний ринки праці;

за мірою зрілості – фрагментарний (частковий), тіньовий (нерегульований) і регульований;

за демографічними ознаками – ринки праці молоді, жінок, літніх трудящих;

за професійними ознаками – ринки праці інженерів, учителів, лікарів, економістів, менеджерів тощо;

за керованістю – ліберальні, соціально орієнтовані, гнучкі ринки праці;

за характером соціально-трудових відносин – професійно відкриті та внутрішні закриті [4].

Під ринком праці розуміють систему економічних стосунків в сфері використання робочої сили (відтворення, функціонування, соціального захисту) на різних рівнях господарювання.

Від звичайних ринків товарів і послуг ринок праці відрізняється тим, що на ньому діють особливі регулятори.

Структура попиту та пропозиції робочої сили залежить від об'єктивних і суб'єктивних чинників, що формуються поза ринком праці: науково-технічний прогрес (НТП), стан економічної кон'юнктури, демографічні процеси, потреба особи в праці, розвиток інфраструктури ринку праці, діяльність на ринку праці уряду, союзів підприємців, профспілок тощо.

На відміну від ринку звичайних товарів, при продажу робочої сили працівник не втрачає права власності на неї – він продає лише право на використання цієї робочої сили. В процесі використання робоча сила не знищується і не перетворюється в інший вид ресурсів.

Механізм дії ринку праці заснований на вартісних принципах узгодження соціально різних інтересів різноманітних груп роботодавців і працездатного населення, яке потребує роботи і хоче працювати за наймом.

Попит і пропозиція формуються під впливом конкретної соціально-економічної та політичної ситуації, зміни ціни робочої сили (оплати праці), рівня реальних доходів населення та прожиткового мінімуму кожного члена сім'ї [3].

До основних спонукальних мотивів тіньової економічної діяльності належать: потужний податковий прес, що є антагоністичним до інтересів та можливостей переважної більшості фізичних і юридичних осіб, які діють у межах законодавчого поля України; правова незахищеність суб'єктів економічної діяльності від зловживань, утисків, протидії та вимагань з боку чиновників державного апарату на всіх його рівнях; відсутність стабільного та збалансованого законодавства, яке б регламентувало економічну діяльність; поширення правового нігілізму; втрата історичних традицій, моральних та етичних норм, які лежать в основі поваги до приватної власності, кодексу підприємницької та робітничої честі тощо [5].

Невід'ємним елементом тіньової економіки є неформальний ринок праці. Таким чином, дослідження ринку праці може вважатися комплексним лише за умови вивчення процесів, що протікають як в його формальному, так і неформальному секторах.

Аналіз стану та основних напрямів розвитку неформального ринку праці, а також соціально-економічних наслідків його існування є особливо актуальним при розробці політики зайнятості та механізмів її реалізації в країнах з економіками, що трансформуються [6].

Тіньовий ринок праці – це ринок, на якому існує велика ймовірність того, що особи, які зайняті на цьому ринку, можуть опинитися без роботи, оскільки вони не є офіційно працевлаштованими.

Однією з причин зростання частки нелегально працюючих є внутрішня міграція працездатних громадян. У пошуках роботи та заробітку люди мігрують до великих міст, погоджуючись на будь-які умови та оплату праці.

Сектор неформальної зайнятості в Україні являє собою вкрай неоднорідний за економічними та соціальними показниками сегмент. Його характеризують такі риси:

незареєстрованість зайнятості;

діяльність тільки на свій страх і ризик з повною відповідальністю за результати;

неузгодженість з розвитком офіційної економіки, ізолюваність, некоординованість цих видів діяльності;

залежність доходів від ступеня ризику, випадкових обставин, відсутність будь-якого соціального захисту [7].

Держава на реалізацію політики зайнятості щороку витрачає біля 6 млрд грн. Однак кількість грубих порушень трудових прав громадян у неформальному секторі економіки зростає та викликає занепокоєння.

Із 20 мільйонів працездатних громадян офіційно працюють лише 13 мільйонів. Біля 5 мільйонів осіб перебувають поза легальним ринком праці [8] (табл. 1). Такі робітники є абсолютно незахищеними. Роботодавець щодо них не несе жодних соціальних зобов'язань. І відповідальності частіше за все також не несе.

Таблиця 1

Зайнятість населення у тіньовому секторі ринку праці

Показники	Кількість за роками					
	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Кількість зайнятого населення, тис. осіб	20686	21076	20548	18659	18597	20000
Зайнято у тіньовому секторі ринку праці, млн осіб	4,6	4,7	4,6	4,3	4,3	5,0
% до загальної кількості зайнятого населення	22,3	22,3	22,5	22,9	22,9	25,0

Кожна п'ята молода людина віком до 25 років не має роботи. Незначні шанси на працевлаштування у тих, кому за 50 років – із них також кожен п'ятий без роботи. 40 % випускників вузів влаштовуються на роботу не за фахом, який отримали. Шанс підвищити кваліфікацію має лише один із десяти штатних працівників. І то в середньому – один раз на 11 років, тоді як в Європі – раз на 5 років [9].

Чимало роботодавців із особистих міркувань, використовуючи різні схеми, уникають легального використання робочої сили, утримують працюючих без укладання з ними передбачених законодавством договорів або неправомірно застосовують договори підряду та цивільно-правові договори, приховують від обліку та оподаткування розміри своїх реальних доходів і фактичної заробітної плати найманих працівників («заробітна плата у конвертах»), не сплачують внески до соціальних фондів («подвійна бухгалтерія») тощо [10].

Тіньова зайнятість спрямована проти людини, позбавляє її легального працевлаштування, значної частини оплати праці, охорони праці та здоров'я, соціального, пенсійного та медичного забезпечення, які здійснюються через Пенсійний фонд, Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві і професійних захворювань України (далі – Фонд) та Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття.

Більше того, в цьому нелегальному секторі створюються умови для залучення значної частини населення до протиправних дій. Якщо людина працює в «тіні», то швидко починає розуміти, що перебуває на «пташиних правах», через що втрачає стабільність і впевненість у завтрашньому дні. Насамперед, втрачається трудовий і страховий стаж, що особливо відчутно позначиться на розмірі майбутньої пенсії, який буде, очевидно, мінімальним, оскільки передбачених внесків до Пенсійного Фонду ані роботодавця за працівника, ані нелегальний працівник за себе, – не сплачують.

Якщо зареєструватися як безробітному, виплата допомоги з безробіття також буде мінімальною, оскільки тільки офіційно оформлена трудова угода на страхових засадах є гарантією отримання повноцінної допомоги. Крім того, особа без оформлення трудових відносин із роботодавцем нерідко позбавлена виплат «лікарняних» і декретних компенсацій. Той, хто працює легально, але одержує за відомістю мінімальну зарплату, а решту – в «конвертах», також потерпає від обмеження соціальних виплат [11].

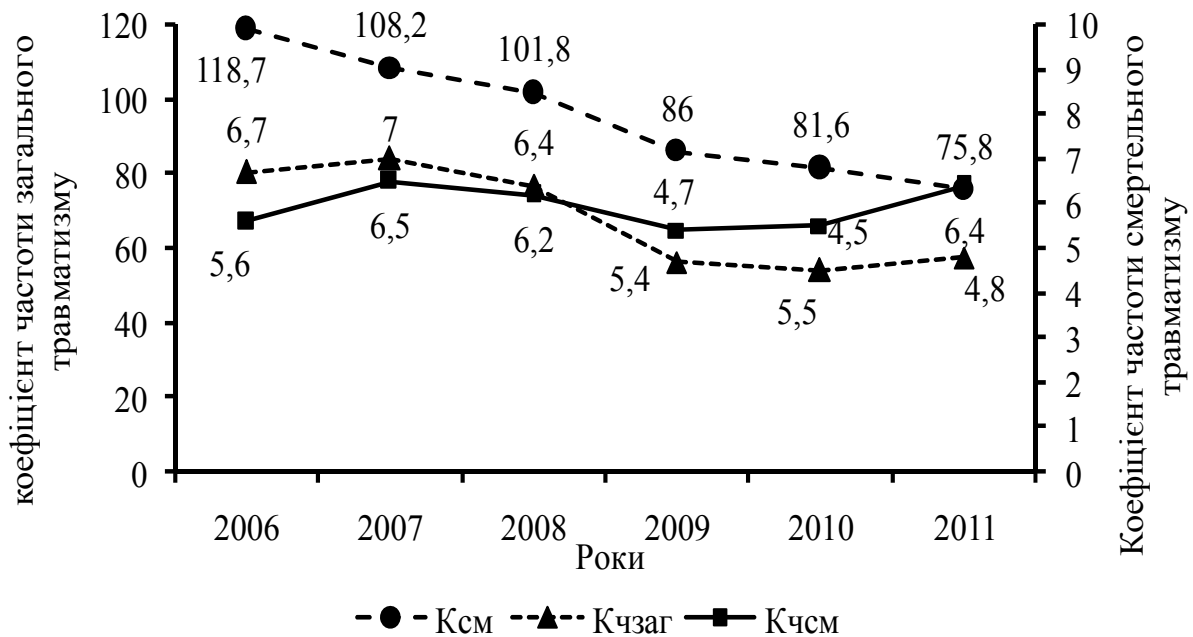
Рівень виробничого травматизму та професійної захворюваності на підприємствах формального (легального) сектора економіки в Україні є надто високим. Абсолютні показники виробничого травматизму, у тому числі зі смертельним наслідком, наведено в табл. 2.

Таблиця 2

Стан виробничого травматизму на підприємствах формального (легального) сектора економіки в Україні

Показники	Значення показників за роками					
	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Кількість працюючих у формальному секторі, тис. осіб	16073	16806	15925	14386	14338	14081
Травматизм загальний, осіб	19082	18192	16210	12370	11698	10657
Травматизм смертельний, осіб	1077	1176	1013	675	644	685

Рівень виробничого травматизму в Україні останніми роками хоча і має тенденцію до зниження, але, в основному, це відбувається певною мірою за рахунок зменшення обсягів виробництва, масової тінізації трудових відносин і приховування фактів травматизму від обліку. Динаміка змін коефіцієнтів смертності, частоти загального та смертельного травматизму за період 2006...2011 рр., що визначались на 100 тис. облікової чисельності працівників в Україні, наведено на рис. 1.

Рис. 1. Динаміка змін коефіцієнтів смертності частоти загального та смертельного травматизму на виробництві

Як видно з графіка, коефіцієнти частоти загального та смертельного травматизму у 2006...2011 рр. мають стійку тенденцію до зменшення – на 36,0 % та 28,0 % відповідно. Коефіцієнт смертності, навпаки, має тенденцію до збільшення, що свідчить про зростання питомої ваги травматизму зі смертельним наслідком в загальній кількості травмованих в Україні.

Деякі випадки травмування працівників на виробництві залишаються невиявленими, оскільки в Україні біля 5,0 млн осіб зайнято у неформальному секторі економіки, а роботодавці іноді приховують факти виробничих травм.

Особливо це стосується ситуацій, пов'язаних з використанням роботодавцями такого виду неофіційного працевлаштування як повністю не задекларована праця. Тобто, це зайнятість працівників на підприємствах без укладання трудового договору, метою чого є

уникнення сплати до бюджету пов'язаних з трудовою діяльністю належних платежів з суми заробітної плати працівників.

У 2012 р. під час розслідування нещасних випадків на виробництві 19 нещасних випадків зі смертельним наслідком було визнано не пов'язаними з виробництвом, тому що потерпілі, які виконували роботу в інтересах підприємства, працювали без укладання трудових договорів. Найбільша кількість нещасних випадків на виробництві з особами, які працювали без трудового договору, спостерігалась в будівельній галузі, соціально-культурній сфері та машинобудуванні.

Якщо визначені вище (табл. 2) показники травматизму для формального сектора ринку праці поширити на умови тіньового неформального сектора ринку праці, то, з урахуванням чисельності працівників, зайнятих у цьому секторі, можна очікувати, що додатково можуть отримати травми 3183 особи, в тому числі зі смертельним наслідком – 201 особа (табл. 3).

Таблиця 3

Розрахунок очікуваної кількості травмованих у неформальному секторі ринку праці

Показники	Значення показників за роками					
	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Кількість зайнятих у неформальному секторі, млн осіб	4,6	4,7	4,6	4,3	4,3	5,0
Очікуваний виробничий травматизм, осіб	5460	5085	4683	3698	3509	3183
в т.ч. зі смертельним наслідком	308	329	294	202	193	201

Отже, проведені розрахунки дають підставу вважати, що протягом 2011 року на різних виробництвах в Україні було зайнято 18263 тис. осіб. При цьому слід очікувати, що виробничі травми отримали 13858 осіб, в тому числі зі смертельним наслідком – 886 осіб (табл. 4).

Законодавство передбачає наглядові та адміністративно-каральні заходи впливу на роботодавців за порушення ними правил безпеки та вимог охорони праці. Але, як свідчать статистичні дані щодо виробничого травматизму, у нинішніх умовах цього недостатньо: Україна – єдина у світі держава, де роботодавець не несе фінансової відповідальності за стан безпеки та рівень травматизму на підприємстві.

**Показники травматизму працюючих у формальному
і неформальному секторах ринку праці**

Показники	Значення показників за роками					
	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Кількість зайнятого населення, тис. осіб	20686	21076	20548	18659	18597	20000
Виробничий травматизм, осіб	24542	23277	20893	16068	15207	13858
в т.ч. зі смертельним наслідком	1385	1505	1307	877	837	886

Потрібно докорінно виправити ситуацію щодо створення роботодавцем безпечних і здорових умов праці, змінивши його ставлення до цих питань як до пріоритетних і зацікавивши його за допомогою економічних методів впливу.

Роботодавці мають усвідомити: чим вищим є рівень безпеки виробництва – тим нижчими будуть плата за ризик і збитки, але найголовніше – це убезпечить життя та здоров'я працівників.

Ще одним методом економічного стимулювання суб'єктів господарювання зі створення належних і безпечних умов праці може стати покладання на роботодавця, який допустив смертельний випадок чи аварію на виробництві, обов'язку повернути Фонду кошти, витрачені на відшкодування шкоди потерпілим [8].

Наукова новизна дослідження. У результаті проведеного дослідження обґрунтовано положення і сформульовано рекомендації, сукупність яких визначає наукову новизну роботи.

Найбільш значимі результати, отримані авторами:

показано вплив трудової міграції на економіку країни, в тому числі на наявність і функціонування неформального сектора ринку праці;

розмежовано поняття зайнятості у формальному та неформальному секторах економіки України;

встановлено характер впливу тіньового ринку праці на формування показників стану виробничого травматизму в процесі господарської діяльності;

проведено оцінку статистичних показників неформальної зайнятості населення в Україні та на їх підставі розглянуто очікувану динаміку показників травматизму у формальному і неформальному секторах виробництва;

запропоновано напрями ефективної політики в трудовій сфері з урахуванням перспективи практичного використання зарубіжного досвіду.

Висновки

Результати дослідження наявності неформального сектора ринку праці в умовах тіньової економіки в Україні дають підставу для таких висновків:

основою тіньової економіки є тіньовий ринок праці – своєрідне джерело постачання необхідними ресурсами тіньової економіки;

основною причиною виникнення тіньового ринку праці є можливість для деяких суб'єктів господарювання не дотримуватися вимог чинного законодавства;

існування тіньового ринку праці призводить до значної кількості негативних соціально-економічних наслідків;

вирішення проблеми ліквідації тіньового ринку праці потребує узгоджених зусиль держави у багатьох сферах державної політики, яка має містити дві взаємоузгоджені складові: адміністративну та мотиваційну;

з метою ліквідації тіньової зайнятості органам влади слід невідкладно вжити рішучих заходів, насамперед економічних, оскільки тільки адміністративними методами, формальними заборонами це явище не перебороти;

з метою ліквідації прихованого травматизму слід внести зміни до чинного законодавства щодо обов'язковості оформлення трудових договорів з особами, які виконують роботи підвищеної небезпеки, та заборони укладання договорів підряду та цивільно-правових угод на виконання зазначених робіт;

завданням сучасного етапу в сфері регулювання зайнятості є перехід до активної політики на ринку праці, яка, на жаль, сьогодні не здійснюється. В основу має бути покладено модель управління, центральними елементами якої є основні регулятори ринкової організації праці: заробітна плата як ціна послуг праці, конкуренція на ринку праці, трудова мобільність, рівень безробіття;

пріоритетними напрями реформування українського ринку праці є вдосконалення системи оплати праці, розширення можливостей отримання населенням офіційних основних і додаткових доходів, соціальна підтримка окремих груп, підвищення якості та конкурентоспроможності робочої сили, сприяння ефективним і доцільним переміщенням працездатного населення, запобігання

зростанню безробіття через створення робочих місць за рахунок різних джерел фінансування, впровадження механізмів звільнення і перерозподілу зайнятих, реструктуризації економіки та піднесення вітчизняного виробництва.

Список літератури

1. Деньгін А.П., Єсипенко А.С., Таїрова Т.М. До питання вивченості стану дотримання законодавства про охорону праці на тіньовому ринку праці // Проблеми охорони праці в Україні: Зб. наук. праць. – К.: ДУ «ННДПБОП», 2012. – Вип. 24. – С. 3–13.

2. Особливості сучасного ринку праці в ринковій і перехідній економіці. Електронний ресурс: www.dissercat.com/content/osobennosti-sovremennogo-rynka-truda-v-rynочноi-i-perekhodnoi-ekonomike.

3. Экономика и социология труда. Електронний ресурс: 3dlib.net/book/68-yekonomika-truda-yekonomika-truda.html.

4. Остапенко Ю.М. Классификация рынка труда. Экономика труда, 2007. Електронний ресурс: бизнес-учебники.рф/ekonomika_teoriya/klassifikatsiya-ryinka-truda.html.

5. Мазур І.І. Мотивація суб'єктів тіньової економічної діяльності // Економічна теорія. – 2006. – № 4. – С. 40–54.

6. Неформальний ринок праці в постсоціалістичних країнах. Електронний ресурс: www.lib.ua-ru.net/diss/cont/198469.html.

7. Петрова І.Л. Сегментація ринку праці: теорія і практика регулювання. – К.: Таксон, 1997.

8. Карпачова Н. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні. Веб-сайт: www.ombudsman.kiev.ua/dopovid_5/d_05_4_2.htm.

9. Азаров М.Я. Системні деформації на ринку праці. Електронний ресурс: www.kmu.gov.ua/control/ru/publish/article?art_id.

10. Заходи детінізації ринку праці України. Національний інститут стратегічних досліджень. Електронний ресурс: old.niss.gov.ua/Monitor/Monitor17/02.htm.

11. Заглинський А.О., Хриплюк Б.В. Тіньовий ринок праці та його особливості в Україні. Електронний ресурс: www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/prvse/2010_1/32.pdf.

*Дата подання статті до збірника – 22.11.2012 р.
Рецензент: д-р техн. наук, проф. Ткачук К.Н. (НТУУ «КПІ»)*